

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

О.Р. Мала

здобувач
(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.1

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК ЗАСОБУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ФУНКЦІЙ ПРОКУРАТУРИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ У СВІТІ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню проблем визначення підстав для представництва прокурором інтересів особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, та захисту інтересів держави у кримінальному провадженні, з'ясування особливостей прокурорсько-представницьких правовідносин на стадії досудового слідства.

Ключові слова: прокурор, представництво інтересів особи і держави, кримінальне провадження, досудове слідство.

Статья посвящена исследованию проблем определения оснований для представительства прокурором интересов лица, понесшего материальный ущерб от преступления, и защиты интересов государства в уголовном производстве, выяснение особенностей прокурорско-представительских правоотношений на стадии досудебного следствия.

Ключевые слова: прокурор, представительство интересов лица и государства, уголовное производство, досудебное следствие.

This article is devoted to the problems of the grounds for representation of prosecutor of a person's interests who has suffered physical harm from crime and protect the state's interests in criminal proceedings, to clarifying the characteristics of prosecutorial and legal representative under preliminary investigation.

Keywords: public prosecutor, representing of the individual and the state in criminal proceedings, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Держава повинна належним чином і всіма можливими способами гарантувати та забезпечувати охорону і захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що визначається також одним з її першочергових завдань.

Прийнятий 13 квітня 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України надає великі надії на подальше укріплення законності, розвиток дієвих та ефективних заходів із захисту правопорядку, прав та законних інтересів громадян, викоріненню злочинності як нетерпимого в демократичному суспільстві явища. Вирішення цих задач в галузі боротьби зі злочинністю досягається також за рахунок діяльності прокурора щодо захисту інтересів держави та прав громадян, що постраждали від злочинного посягання.

Так, згідно з п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК України, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, прокурор не тільки забезпечує неухильне виконання вимог закону щодо забезпечення прав потерпілого і цивільного позивача, але й сам у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самотійно захистити свої права, уповноважений безпосередньо висувати цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином [1].

Проведений нами аналіз матеріалів слідчої практики свідчить, що на практиці найбільш ефективним та урегульованим на законодавчому рівні засобом відновлення конституційних прав громадян, порушених злочином, є позов.

Про необхідність вжиття заходів цивільно-правового характеру у рамках кримінального провадження свідчать статистичні дані Верховного Суду України, відповідно до яких протягом 2011 р. потерпіло від злочинів 134,2 тис. фізичних осіб, що на 2,2% більше, ніж у минулому році (у 2010 р. – 131,4 тис. осіб, у 2009 р. – 115,3 тис.). Основну частину становлять особи, яким завдано матеріальної та моральної шкоди – 112,9 тис., або 84,1% (у 2009 р. – 107 тис. осіб або 81,5%), 17,5 тис. особам завдано шкоди здоров'ю, а 3,8 тис. загинуло [2]. Зазначена шкода може бути відшкодована вжиттям заходів цивільно-правового характеру, спрямованих на реальне відновлення порушених злочинними діяннями прав громадян та відшкодування шкоди, заподіяної державі.

У зв'язку з активізацією останніми роками діяльності прокурора з представництва інтересів держави і громадян пред'явленням позовів у кримінальному процесі, збільшенням категорій внесених позовних заяв у порядку кримінального судочинства виникає чимало спірних питань при застосуванні кримінально-процесуальних норм, що регулюють позовне провадження. Наразі Кримінальний процесуальний кодекс Украї-

ни більш детально регламентує вказаний напрям діяльності, ніж попередній, однак залишається відкритим ряд питань, які підлягають з'ясуванню. Зазначене свідчить про актуальність і необхідність комплексного наукового опрацювання зазначеної проблематики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Суттєвий внесок у розробку теоретичних і практичних проблем, що виникають під час позовного провадження у кримінальному судочинстві, зроблено в роботах таких науковців-фахівців, як: Ю.Д. Адоян, В.А. Азаров, С.А. Альперт, М.І. Газетдінов, П.П. Гурєєв, В.Г. Даєв, З.З. Зінатуллін, О.Ф. Куцова, А.Г. Мазалов, В.Я. Понарін, Д.Г. Тальберг, І.С. Фурман, М.О. Чельцов. Окремі аспекти питання цивільного позову у кримінальному процесі України проаналізовані у роботах таких українських вчених, як Б.Л. Ващук, М.І. Гошовський, Ю.М.°Грошевой, Р.В.°Корякін, О.В. Крикунов, О.П. Кучинська, Л.Л. Нескороджена, В.Т.°Нор, М.М. Хандурін, Л.І. Шаповалова, М.Є.°Шумило, Ю.В. Циганюк та ін.

Однак у роботах вказаних авторів приділяється увага загальним положенням позовного провадження у кримінальному судочинстві, зокрема у контексті прав потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочинцем, однак майже не досліджені особливості представницької діяльності прокурора у кримінальному судочинстві.

Подальшої розробки потребує проблема визначення підстав для представництва прокурором інтересів особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, та захисту інтересів держави у кримінальному провадженні, з'ясування особливостей прокурорсько-представницьких правовідносин на стадії досудового слідства, що і є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Постановка та вирішення вказаних питань має не лише теоретичне значення, а й прикладне. Відповіді на вказані питання є актуальними в частині удосконалення правових гарантій відновлення порушених злочинцем майнових прав та інтересів осіб, а також підсилення виховного впливу кримінально-процесуальної діяльності.

Так, діяльність прокурора з представництва інтересів держави та громадян у кримінальному провадженні має ряд особливостей, які відрізняють її від позовної діяльності інших учасників процесу. Вважаємо, що цивільний позов прокурора у кримінальному провадженні як один із засобів захисту прав потерпілих є результатом здійснення не однієї конституційної функції прокуратури. Позовна діяльність прокурора у кримінальному судочинстві є результатом здійснення трьох конституційних функцій прокуратури – функції нагляду за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства, підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів громадян та держави в суді та їх захисту при виконанні рішень судів.

Однак в юридичній літературі зустрічається точка зору, відповідно до якої виділяється окрема частина конституційної функції органів прокуратури з нагляду за додержанням законів органами, які проводять

оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство – нагляд прокурора за відшкодуванням шкоди, заподіяної злочином. Специфіка та особливість прокурорського нагляду за додержанням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, визначається у тому, що, розпочинаючись на стадії досудового слідства, він містить у собі елементи представництва і знаходить логічне завершення на стадії судового розгляду кримінальної справи [3, с. 19].

Також слід зазначити, що діяльність прокурора з відшкодування шкоди, завданої злочином, перебуває у прямій залежності від функції підтримання державного обвинувачення в суді. Так, недоведеність вини у вчиненні злочину тягне за собою неможливість реалізації функції захисту майнових прав потерпілих відшкодуванням шкоди. У таких випадках суд відмовляє у задоволенні позову або залишає його без розгляду.

З вказаного приводу В.М. Савицький зазначає, що функція підтримання цивільного позову залежна від обвинувачення та має похідний, субсидіарний від нього характер [4, с. 124-125].

Крім того, у науці ведуться дискусії з приводу того, чи можна вважати діяльність із захисту майнових прав, порушених злочином, самостійною кримінально-процесуальною функцією серед трьох традиційно визначених функцій – обвинувачення, захисту, вирішення справи по суті?

У більшості праць науковців, присвячених відшкодуванню шкоди, завданої злочином, до вищевказаних трьох кримінально-процесуальних функцій додаються функція пред'явлення та підтримання цивільного позову, а також функція захисту від нього. Зокрема, В.Т. Нор виділяє захист порушених злочином майнових прав у кримінальному процесі взагалі як окремий напрямок діяльності, якому притаманні всі ознаки кримінально-процесуальної функції, оскільки має своє завдання, процесуальні форми (способи) вирішення, суб'єкти та процесуальні засоби, за допомогою яких вона реалізується [5, с. 22].

З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що діяльність із захисту майнових прав, порушених злочином, є самостійною кримінально-процесуальною функцією та реалізується за допомогою функції обвинувачення, захисту, розгляду матеріалів досудового розслідування.

Наступною специфічною ознакою представницької діяльності прокурора у кримінальному судочинстві є той факт, що прокурор у разі пред'явлення позову в інтересах громадян або держави має особливий статус, оскільки його позовна діяльність пов'язана з додержанням законності в державі. Так, прокурор діє в інтересах закону, порушеного злочином.

У зв'язку із зазначеними обставинами не можна вважати правильним твердження Р.Д. Рахунова, що у разі пред'явлення позову прокурором цивільним позивачем слід вважати його самого, який виступає в інтересах держави або громадян. У тих випадках, коли прокурор обмежує себе підтриманням будь-яких позовних вимог, він не має статусу цивільного позивача. Позивачем є та фізична або юридична особа, яка пред'явила позов [6, с. 257-257].

Інтерес до відшкодування шкоди, завданої злочином, у прокурора завжди має не особистий, а офіційний (державний) характер, який відрізняється від сторін та третіх осіб. Зацікавленість прокурора у справі визначається особливим місцем прокуратури в системі розподілу влади. Інтерес прокурора у позові визначається інтересом осіб, на захист яких прокурором пред'явлений позов (громадянин↔держава).

Цивільними позивачами у позовному провадженні за ініціативою прокурора є фізичні та юридичні особи, в інтересах яких був заявлений цивільний позов, але не прокурор. Саме зазначені особи є суб'єктами спірних матеріально-правових відносин, які потребують захисту свого суб'єктивного права, порушеного злочином, і лише на цих суб'єктів розповсюджуються матеріально-правові наслідки прийнятого судом рішення щодо позову прокурора.

Як орган, який здійснює нагляд за законністю, прокурор зобов'язаний захищати права не лише цивільного позивача у кримінальній справі, а й інших учасників процесу. Така «подвійність» становища прокурора в кримінальному судочинстві обумовлює неможливість його ототожнення з цивільним позивачем.

Вказана точка зору підкріплюється також тим, що позиція прокурора з приводу цивільного позову не пов'язана з позицією позивача, так само, як і позиція позивача не пов'язана з позицією прокурора. У разі відмови прокурора від позову позивач має право підтримувати позов самостійно. Крім того, відмова прокурора від позову не тягне таких наслідків, як відмова позивача від позову. Так, відмова прокурора від позову не позбавляє особу, в інтересах якої пред'явлено позов, права на пред'явлення позову в порядку цивільного судочинства.

Слід зазначити ще одну особливість позовної діяльності прокурора у кримінальному судочинстві. Прокурора не можна вважати і представником позивача, оскільки він пред'являє позов не за дорученням останнього та не пов'язаний з його волевиявленням. Як у разі пред'явлення позову, так і у разі підтримання заявленого іншою особою позову прокурор є органом, який здійснює нагляд за законністю.

У разі пред'явлення прокурором позову про відшкодування шкоди, завданої злочином, він зобов'язаний забезпечити докази щодо підстав позову і розміру збитків, що відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України належить до предмета доказування у кримінальному провадженні.

Крім того, специфіка позовної діяльності органів прокуратури обумовлена наявністю підстав для представництва інтересів держави та громадян в суді. З аналізу ст. 121 Конституції, ст. 128 КПК, ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру» (зі змінами), наказу Генерального прокурора № 6-гн від 26.11.06 вбачається, що саме факт неспроможності громадянина самостійно захистити свої права та інтереси є підставою представництва інтересів такого громадянина у кримінальному провадженні. Наявність таких підстав має бути підтверджена прокурором наданням суду відповідних доказів.

Покладаючи обов'язок на прокуратуру пред'являти позови в інтересах держави, чинне законодавство не закріплює визначення поняття «інтереси держави» та залишає неврегульованою діяльність інших органів влади, які також мають право звертатись з позовами на захист інтересів держави. Зі змісту ст. 121 Конституції, ст. 36-1 Закону «Про прокуратуру», ст. 128 Кримінального процесуального кодексу вбачається, що поняття «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор в кожному конкретному випадку має самостійно визначити, у чому саме полягає порушення інтересів держави, обґрунтувавши у позовній заяві необхідність їх захисту, та визначити орган, уповноважений державою виконувати відповідні функції у спірних правовідносинах.

На жаль, прийнятий Кримінальний процесуальний кодекс України також не містить чітко закріплених підстав, за яких прокурор пред'являє позов в інтересах держави. Так, при визначенні підстав для пред'явлення позову в інтересах держави прокурори використовують тлумачення поняття «інтереси держави», яке надано у Рішенні Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі №1-1/99 щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою інтересів держави в арбітражному суді). Конституційним судом України роз'яснено, що державні інтереси закріплюються нормами як Конституції України, так й інших правових актів. В основі вказаного поняття завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо [7].

Вказаним рішенням Конституційного Суду України визначено орієнтири для правильного визначення прокурором державних інтересів. Однак на практиці не завжди можливо їх чітко визначити та обґрунтувати, у зв'язку з чим виникають суперечності у поглядах прокурора та судді стосовно наявності порушення державного інтересу, що впливає строки вирішення справ.

Таким чином, питання щодо визначення поняття «державний інтерес» залишається відкритим та потребує вирішення на законодавчому рівні.

Аналіз підходів різних суспільних наук, поглядів вчених-юристів та соціологів до визначення понять «інтерес» і «інтереси держави» дозволяє дійти висновку, що найбільш близьким до поняття «інтереси держави», закріпленого у ст. 121 Конституції України, є уявлення про інтереси держави як суспільної потреби у забезпеченні умов життєдіяльності суспільства, законності та правопорядку у державі.

Найбільш доцільно визначити «інтереси держави» як закріплену Конституцією та законами України, міжнародними договорами (іншими правовими актами) систему фундаментальних цінностей у найбільш ва-

жливих сферах життєдіяльності українського народу і суспільства (політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та ін.). З викладеного випливає, що саме соціальна цінність тих чи інших суспільних відносин, яка визначається суспільством і державою, складає найважливіший елемент поняття “державний інтерес”.

Не можна залишити поза увагою також зв'язок позовної діяльності прокурора у кримінальному провадженні з принципом публічності, закріпленого ст. 25 КПК України, оскільки вказана діяльність включає такі заходи:

1) визначення характеру та розміру матеріальної шкоди, вчиненої злочином;

2) визначення кола осіб, яким спричинена така шкода, з одного боку, та осіб, які несуть відповідальність за шкоду, – з іншого;

3) встановлення матеріальних джерел, за рахунок яких може бути відшкодовано шкоду, та вжиття заходів забезпечення позову;

4) забезпечення пред'явлення цивільного позову у кримінальному судочинстві (пред'явлення позову прокурором за наявності підстав або пред'явлення його позивачем самостійно);

5) участь у судовому засіданні та підтримання позову;

б) перевірка законності судового рішення та його оскарження за наявності підстав в апеляційному або касаційному порядку;

7) нагляд за додержанням законодавства при виконанні вироку суду в частині стягнення шкоди, завданої злочином.

Отже, можемо дійти висновку, що позовна діяльність прокурора включає в себе не лише пред'явлення та підтримання позову, а і вжиття ряду інших заходів, спрямованих на досягнення кінцевої мети позову – відшкодування шкоди, завданої злочином, відновлення конституційних прав громадян та інтересів держави.

Проведений аналіз особливостей позовної діяльності прокурора у кримінальному провадженні призводить до **висновку**, що одним із недоліків чинного кримінального процесуального законодавства є відсутність у ст. 2 КПК одного із основних, на нашу думку, завдань кримінального процесу – відшкодування шкоди, завданої злочином. З урахуванням викладеного вважаємо за необхідне закріпити у вищезначеній статті дані положення.

Отже, чинним законодавством передбачено механізм, спрямований на захист порушених злочином прав осіб та держави. Ключове місце у вказаному механізмі займає прокуратура, діяльність якої на цьому напрямі потребує більш детального правового регулювання.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Голос України. – 2012. – № 90-91.

2. Узагальнення судової практики [Електр. ресурс]: – Режим доступу: <http://www.court.gov.ua>.

3. Мезенцева І. Нагляд прокурора за дотриманням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином у системі конституційних функцій органів прокуратури / І. Мезенцева, О. Назарук // Вісник прокуратури. – 2009. – № 9 (99). – С. 17-24.
4. Савицкий В. М. Потерпевший в советском уголовном процессе / В. М. Савицкий, И. И. Потеружа. – М., 1963.
5. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве / В. Т. Нор. – К., 1989.
6. Рахунов Р. Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности / Р. Д. Рахунов. – М., 1961.
7. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі № 1-1/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 15. – С. 5.

Надійшла до редакції 27.11.2012

С.О. Гемай

кандидат юридичних наук
(Національний гірничий університет)

УДК 343.131

НОРМИ-ПРИНЦИПИ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД НЕТИПОВИХ НОРМ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Зроблено спробу вперше дослідити питання норм-принципів як окремого виду нетипових норм кримінально-процесуального права з урахуванням місця цих норм у системі норм кримінально-процесуального права та особливостей структури даного виду норм.

Ключові слова: *норми кримінально-процесуального права, нетипові норми, норми-принципи, принципи кримінального процесу, засади кримінального судочинства.*

Предпринята попытка впервые провести исследование вопросов норм-принципов как отдельного вида нетипичных норм уголовно-процессуального права, а также особенностей данного вида норм.

Ключевые слова: *нормы уголовно-процессуального права, нетипичные нормы, нормы-принципы, принципы уголовного процесса, основы уголовного судопроизводства.*

The article is for the first time to research the questions of the standards-principle as a particular kind of atypical standards of criminal procedure standards, and some specifics of these criminal procedure standards.

Keywords: *criminal procedure standards, atypical standards, standards-principle, principle of criminal procedure standards, bases of criminal court of judicature.*

Постановка проблеми. На перший погляд, категорія «норма кримінально-процесуального права» навряд чи належить до тих галузей кримінального процесу, до яких проявляється великий інтерес та зацікавленість як теоретиків, так і практиків.

Між тим, питання норми кримінально-процесуального права в цілому та її диспозиції зокрема наразі є чи не найголовнішим, зважаючи на масштабну роботу над новим Кримінально-процесуальним кодексом. Питання диспозиції кримінально-процесуальної норми – це питання ре-